

ІГОР КОЛЯДА,
«ДОНЖУАНСЬКИЙ СПИСОК АНТОНА
МАКАРЕНКА»
КОХАННЯ У ЖИТТІ АНТОНА МАКАРЕНКА

Ігор Коляда,
доктор історичних наук, професор
(м. Київ)

«ДОНЖУАНСЬКИЙ СПИСОК АНТОНА МАКАРЕНКА»*

КОХАННЯ У ЖИТТІ АНТОНА МАКАРЕНКА

(до 130-річчя з дня народження видатного українського педагога – експериментатора ХХ ст.)

Спільних дітей у подружжя не було. У родині виховувались син Галини Левко (1914–1957) та племінниця, донька брата Віталія (емігрував до Франції) Олімпіада (07.08.1920 – 22.07.1983). Можливо, цей факт, а можливо, вічні закохуваності Антона знову дали про себе знати. «Сивина у бороду, а біс у ребро», – стверджує народна мудрість. Але, як там не було, його почуття до Галини охололи, про бурхливі роки, коли, тримаючись за руки, годинами гуляли над Коломаком, не бажаючи розставатися, педагог вже не згадував. У вересні 1936 р., коли поїхав у Бровари керувати Андріївською трудовою колонією, за 10 днів не написав їй жодного рядка. Ображена Галина вилила своє незадоволення у листі до сина Лева: «Такой вы народ мужчины: первые годы по два письма в день пишете, а потом и одного за десять дней не напишете. Нехорошие мужчины, невоспитанные». А у листі від жовтня 1938 р. до 48-річної вчительки зі Сталіно Т. В. Турчанінової він вже писав: «Я женился в 40 лет, женился по дружбе и по благодарности».

Маргарита Барська. 1937 р. Москва. Після переїзду А. Макаренко займається в основному літературною діяльністю, публіцистикою, багато виступає перед читачами, педагогічним активом, багато пише. На

сторінках газет і журналів друкуються його статті, присвячені питанням виховання. По ленинградському радію він виступає з циклом лекцій про виховання в сім'ї, і робить кілька доповідей для працівників освіти. Антон Семенович пише повість «Честь», яку деякі критики розглядали як свого роду розповідь про дитинство і юність самого автора. Щоправда, деякі риси своїх батьків Макаренко додав героям повісті – батькові й матері Тепловим. Але на цьому, та ще й на деяких приватних деталях автобіографічність повісті закінчується. Разом з дружиною Галиною Салько працює над «Книгою для батьків». Було задумано 4 томи, але написаним виявився один: перешкодила раптова смерть Макаренко. Книга має точного адресата – для батьків. Над «Книгою для батьків» А. Макаренко працював упродовж 1936–1937 рр.; вперше твір був опублікований у № 7–10 журналу «Красная новь» за 1937 р.

Вони не могли не зустрітись. Дві творчі особистості. Самотні особистості, що перебували у постійному пошуку підтримки і розуміння. Дві самотності, що у цьому житті багато і багатьох втратили. Дві особистості, що збагнули дитячі душі.

Маргарита Барська (1903–1939 рр.) – легендарна жінка-режисер, автор унікального методу роботи з дітьми у кінематографі, передтеча неореалізму. Її фільми виявились

*Закінчення. Поч. див. в №№ 6-7 за 2018 р.

М. Барська

занадто сміливими для свого часу, тому вона й стала заручницею й жертвою сталінської епохи. Вона народилась 19 червня 1903 року і виросла у Баку – багатонаціональному місті, повітря якого було насичене запахом моря й нафти, пропалене соляним вітром. «Бакинський вітер» – так називаються її автобіографічні записки. Її мама, Марія Мойсеївна, полишивши у знак протесту свою ортодоксальну єврейську родину у Орші, в Білорусії, переїхала до досить заможної рідні у Баку (деякі з неї навіть володіли каспійською пароплавною компанією), одружилась з поляком, народила трьох доньок-красунь і розлучилась зі своїм чоловіком, коли Марі виповнилось 6 років, Ганнусі – 3, Жені – рік. Вчинок батька настільки обурив Маргариту, що згодом, при одержанні паспорта, вона взяла собі інше по-батькові. Марія Мойсеївна тримала майстерню «Лувр» з виготовлення капелюшків, які користувалася шаленою популярністю серед

місцевих модниць. Не маючи фахової освіти, але маючи природній художній хист, мама Маргарити конструювала найрізноманітніші фасони жіночих капелюшків, жодна з яких не повторювалась. Модниці Баку знали, що коли на їх колінках у фаєтоні лежала коробка для капелюшків з написом «Лувр», то це було свідченням не лише достатку і шарму, а й того, що тільки вони були власницями неповторних витворів. Дівчаток до Першої світової виховувала німецька бонна, згодом – французенка. Одночасно з майстернею та крамницею для капелюшків, мама Маргарити здавала кімнати для квартирантів, в основному – акторам, які з гастролювали у Баку. У дитячі роки найулюбленішою дитячою грою сестер була гра у театр. Мара, так у родині називали Маргариту, придумувала «багатосерійні» історії, які дітлахи виконували щодня. Її акторський дебют відбувся у шість років. Відома російська акторка Віра Комісаржевська, що гастролювала у Баку, обрала Мару на роль доньки Нори, заявивши, що згодом з цієї дівчинки може вирости талановита «велика актриса». Маргарита вирізнялася серед сестер та однолітків норовливістю характеру, імпульсивністю та самостійністю при прийнятті рішень. Вона багато читала, подавала надії як піаністка і танцівниця. Досить рано вона стала привертати увагу чоловіків: у 16 до неї сватався один із перспективних наречених Баку. Але мама вважала, що жінка має у першу чергу стати самодостатньою та незалежною, отримати освіту, бажано юридичну, а потім вже – успішно вийти заміж. Але у доньки були свої плани – театр, Москва. Вона навіть запропонувала кандидату у чоловіки фіктивний шлюб, що сильно збентежило останнього. 1920 р. вона вступає у першу театральну студію в Азербайджані. Сцена вабила її: було допущено 7 осіб, серед яких Мара виявилася єдиною, яка отримала запрошення відразу в три театри. У пересувному театрі «Червоний факел» (керівник Володимир Татищев) вона швидко стає провідною акторкою-травесті. Під час гастролей у Одесі її запрошують зніматись у кіно. У невисо-

кого зросту, з тонкою фігурою і короткою стрижкою рудувато-каштанового волосся, з великими виразними карими очима на рум'яному овальному обличчі, по-жіночому ефектну Маргариту закохується на сорок років старший, але вже знаний актор і режисер Петро Іванович Чардинін, згодом вона стає його дружиною. «Як добре, що я прожила з ним шість років, незважаючи на все горе, яке було. Я все ж йому зобов'язана багатьом, в тому числі герпимістю до людей. Це один з кращих представників російської інтелігентної богеми. Старий могікан, що більше таких не буде. На шостому десятку підкорити таку колючу дівчину, якою була я, одружитися на ній (замучити до того, що вона втекла), взяти іншу дружину, ще молодшу, працювати все життя, жартувати, пити, роздавати гроші до копійки, зберігати постійне доброзичливість до людей, гнути руками підкови, створити російську кінематографію і перед смертю зітхнути, що... скільки ще гарних дівчат залишилося...», – занотує вона у своєму щоденнику. «Старий могікан» розкрив у повноті не тільки у ній талант акторки, а й заохотив до роботи монтажера, сценариста, режисера. На 11 картинах Чардиніна Маргарита Олександрівна була так званим «чорновим» режисером. За її пропозицією, коли у 1925 р. знімалися 2 серії «Тараса Шевченка», був знятий спеціальний варіант для дітей – про дитячі та юнацькі роки поета. І хоча повністю фільм до наших часів не зберігся, частини, які збереглися захоплюють своєю експресією, емоційністю, безпосередністю гри дітей, які взяли участь у зйомках. Тому цілком зрозумілим стає рішення Марини Барської присвятити себе дитячому кінематографу. 1929 р. вона полишає П. Чардиніна і переїздить у Москву, де, звернувши з «уторованого» акторського шляху, наполегливо долаючи всі перешкоди, що виникають, М. Барська знімає перший дитячий звуковий фільм «Рвані черевики» (1933 р.), який приніс їй світову славу. Дія фільму відбувається в якійсь західній капіталістичній країні, хоча спочатку під цією країною малася на увазі Німеччина, тоді ще не гітлерівська, і навіть був запрошений «кон-

сультант з Німеччини» – відомий політичний діяч Карл Радек. Саме ця обставина зіграє у найближчому майбутньому в долі Маргарити Олександрівни фатальну роль. У 1935 р. на дачі Максима Горького влаштували зустріч Ромену Роллану з кращими кінематографістами країни. Зустріч перетворилася на свого роду «бенефіс» Маргарити Барської. Відповідаючи на будь-яке питання, Ромен Роллан незмінно «згортав» до «Рваних черевичок». Ось, мовляв, які фільми варто знімати, які сценарії повинні бути, які фільми необхідно показувати за кордоном, це нове слово в кінематографі та інше. Горький сказав простіше: «Якщо б я роздавав ордени, то я б за цю картину орден дав. Я б їй (розсунув руки на півметра) такий орден дав, я б (зробив рух рукою, як би піднімаючи тяжкість) фунтів в п'ять ордена не пошкодував... А як це ви зробили, що у вас маленький хлопчик перед вітриною дає таку гаму емоцій, які доступні лише великому акторові?» Успіх картини «Рвані черевички» був неймовірним. Його прокат відбувся як у СРСР, так і за кордоном («Нью-Йорк таймс» пророкувала їй велике майбутнє), що дозволило М. Барській, яку офіційно йменують «провідним радянським режисером дитячого кіно», вирішити одне з головних завдань свого життя і творчості – організувати кіностудію дитячих фільмів «Союздитфільм». Та час стрімко змінюється. Країна Рад впадає у морок сталінських репресій, фантазмагорію судових процесів, шабаш мітингів, епідемію божевілья та самогубств. Маргарита Барська стає однією із її жертв. 1936 р. заарештовано, засуджено й страчено її близького друга політика і журналіста Карла Радека, який визнав свою провину «у шпіонажі та підготовці замаху на Й. Сталіна» на відкритих судових процесах. А Маргарита Барська на загальних зборах Союзу письменників відмовилась підписати засудження «проти ворогів народу», у тому числі й проти К. Радека. Вона просто встала і виступила на захист К. Радека й вийшла із зали. Після цього її неодноразово викликали на Лубянку (будівля, в якому розташовувався НКВС), де вимагали дати покази на «ворога

народу» К. Радека, але вона заявляла, що «як би Радек виявився ворогом народу, вона б його застрілила власноруч» (К. Радека не розстрілюють, він не загине від непосильної праці у каменярнях; за наказом Сталіна його уб'є співкамерник, колишній начальник обласного управління НКВС, вдаривши головою об підлогу камери). Їй цього не пробачили. Практично готову картину «Батько і син» забороняють, проти неї організують наклепницьку кампанію, цькують у пресі, піддають обструкції на зборах працівників, створеної нею ж, кіностудії, звільняють з роботи, намагаються виселити з квартири – а відповідно з Москви. «У нормальні часи я прагнула бути частіше на самоті, а нині я почуваюсь як у скляній банці. Я бачу все навколо, поруч зі мною, зовсім поруч, але це прозора стінка».

У ці трагічні часи для талановитої жінки-режисера, коли вона вже втратила і Чардиніна, і Мількіна, і Радека – єдиною підтримкою стали ніжно-романтичні стосунки з Антоном Семеновичем Макаренком. «Як би можна було скласти таку статистику: хто більш щасливий: красиві чи некрасиві, то значну першість отримали б перші. Нехай пам'ятають, красиві, як правило, більш нещасливі у шлюбі, вони більш залежні і мають постійно контролювати свої дії. Нехай пам'ятають, що постійна увага до красивої жінки – це нецеремонне прагнення спілкування тих, з ким ти не бажаєш його. Нехай пам'ятають, що найбільш трагічні і страхітливі історії в житті, найбільші муки випадають на долю красивих жінок. Красивій жінці досить часто доводиться страждати від постійного приниження її гідності. Людина завжди повинна мати того, чия схвальне слово є для неї важливим і чия критика є необхідною і значимою. Це має бути постійне, якщо й не щоденне, спілкування» – вважається, що цей запис у щоденнику Маргарита зробила стосовно їхніх стосунків з Антоном Семеновичем Макаренком.

Маргарита Барська чи не однією з перших осягнула масштаб та унікальність педагогічного таланту Макаренка, якого після успіху «Педагогічної поеми» більше сприймали й цінували як письменника. Його навіть було

М. Барська

призначено головою однієї із комісій при президії Союзу письменників СРСР – для допомоги письменникам різних регіонів. Визнаючи його літературний талант, вона вважала злочином, що його полишили можливостей педагогічної діяльності, бо лише те, що йому під силу – не під силу більш нікому.

Їхня зустріч, спілкування, дружба, кохання стали подією, яка змінила їхнє світосприйняття у ці суперечливо неоднозначні, багато у чому, трагічні роки. У цей час вони обоє потребували такої дружби-кохання. «... хоча на фотографіях він – суровий аскет, але він був чоловіком і не помітити ніжно-чарівної жінки він просто не міг. Це було справжнє всеохоплююче взаємне почуття», – згадує Віра Адуєва. Ініціатива знайомства належала самій Маргариті. Вона неодноразово писала листи особистостям, якими захоплювалася – льотчиці Осипенко, письменнику Ільїну. І ось – Макаренко. Власне, її перші листи до відомого педагога такі ж – захоплення неординарною особистістю: «Пробачте, що турбую Вас і своїм листом, можливо, порушую тишу Вашої праці. Але мені так хочеться переслати Вам дитячі нотатки, що так Вас зацікавили...!» / «Мій запас вдячності Вам зростає. Нині я прочитала вашу «Книгу для батьків»... Перечитала все і день, що пройшов, здався таким неймовірно прекрасним, насичений багатством думок і почуттів день». / «Я ніяк

не можу стриматись, щоб не висловити своє захоплення не тільки Вашими книгами... Я в захопленні і від Вас самого... Ви настільки неймовірна людина. Це говорю Вам у тому сенсі, як це говорив Горький Станіславському. Прямо в очі таке можна говорити лише – коли між людьми вже досить багато переговорено й зрощено особисте. Але, коли я читаю Ваші книги, мені здається, що спілкуюсь з Вами особисто так ніби ми давні й добрі друзі».

Травень – червень 1938 року. Ялта. Він з сім'єю відпочиває. Вона також поруч. Він прагне їй допомогти: повернутись до справи її життя – кінематографу. Антон Семенович дарує Маргариті Олександрівні примірник «Педагогічної поеми» з присвятою: ««Маргарита Олександрівна. Це частинка мого життя, далеко не найкраща. Поміркуйте, у такому разі, яким неймовірно незбагненим може бути щастя. А. Макаренко. 29/VI 38»». А. Макаренко завершує продовження «Педагогічної поеми» – свій роман «Прапори на баштах», який дає читати Маргариті Олександрівні. «Написано останні шість аркушів «Прапори на баштах» і 27 травня відіслав рукопис для книжного і журнального варіантів у Москву... «Прапори на баштах» загалом є вцілому вдалим твором. Деякі розділи досить чудові взагалі, відчувається певний колорит. Тут рукопис сценарію читає М.О.Барська і схвалює». У цей же час на замовлення Одеської кіностудії він завершує ще один сценарій фільму, присвяченого підлітковій темі – «сценарій на шкільну тему». У своєму листі від 8 червня 1938 р. до керівництва кіностудії він пише: «сценарій, зроблений по моєму новому романі московським режисером і сценаристом М.О. Барською, зрозуміло, що з моєю ж допомогою, на мій погляд, чудовий. Це справжня радянська ідилія на матеріалі про юнацтво... я не уявляю, що фільм «Прапори на баштах» може зняти який-небудь інший режисер, тільки не т. Барська... тут справа у моєму бажанні працювати лише з т. Барською, з якою у мене найповніша гармонія і взаємопорозуміння. Вирішуйте. У разі схвалення рукопис сценарію висилаю відразу ж, у разі відмови – аванс змушений буду повернути і

розірвати угоду». Відповідь не надходить. Він знову і знову пише листи дирекції кіностудії. «Я не розумію, що у вас там, у кінематографії відбувається... я надіслав сценарій, на мою думку, він найповніше відповідає замовленій темі... що ж до режисера, то сперечатися не має сенсу... у т. Барської я знайшов розуміння теми й концепції, поданих у сценарії. Я вважав, що це має сприяти успіхові у роботі... але обставини, які я не до кінця розумію, не дозволяють зробити спільно цю роботу. Що ж тут поробиш, можливо у вас є більш кращий режисер...»

Грозіві хмари, які кружляли над головою Маргарити Олександрівни не вдалося розігнати й Антону Семеновичу. Із щоденника педагога від 3 липня 1938 р.: «Одеса відповіла, що сценарій можна присилати, а от Барська поза їхньою компетенцією». Такий поворот подій став ударом в серце Антона Семеновича, що вплинуло і на загальний його фізичний стан. 5 серпня 1938 р. він втратив свідомість на вулиці. Його відправляють лікуватися до будинку відпочинку у Переделкіно.

Після повернення з Ялти у стосунках А. Макаренка і М. Барської розпочався новий етап близькості. Маргарита, серцем закоханої жінки, відчувши сімейну й особисту драму Антона Семеновича, вирішує десь наприкінці вересня – на початку жовтня 1938 р. написати листа Галині Стахівні: «С виду как будто так: что Вы удовлетворяетесь очень скромными потребностями и что готовы лишить себя даже необходимого в пользу других. Напр[имер] – в пользу детей. Но на самом деле это не так: Вы-то себя ничего не лишили. Вам отдельная комната не так нужна, как ему. А сыну тоже нужна больше, чем Вам, и вот Вы лишаете его ради сына, и как бы ему говорите, "ну ничего, зато и я с тобой вместе". Но дело в том, что эта постоянная совместность может устраивать Вас, а не его. Вы, вероятно, даже не представляете себе, что Ваш муж не имеет никакой возможности когда-нибудь побыть одному в комнате. Вы можете побыть потому, что Вы целый день дома, дети не бывают часами, и у них есть отдельные комнаты – у дочери столовая, у сына отдельная, а вот он,

А. Макаренко

Ваш муж, человек, который целый день утомительно и беспрерывно на людях, он, который так много и больше всех вас работает – он не имеет первой потребности всякого человека: побыть несколько минут одному в замкнутом пространстве, просто посидеть наедине с собой, никем не наблюдаемым, даже просто помолчать, я уж не говорю – работать. И Вы даже не понимаете, что ему это нужно. Вы думаете, что всегда Ваше общество ему не в тягость. Вы его любите, Вы целый день без него, Вы рады, когда он приходит, и хотите быть с ним все оставшееся до сна время, так как у Вас свежие силы человека с незагруженным днем. Это ли не эгоизм, это ли не бестактность и нечуткость! .... Вы приучили его к мысли, что Вы слабы, нуждаетесь в постоянной поддержке и сосредоточенном на Вас внимании, и выходит таким образом, что он еще чувствует себя виноватым, что вот из-

за большой общественной занятости он еще не уделяет Вам достаточно времени и внимания... Вы незаметно, постоянно привыкли не считаться с ним ради себя... Только огромная дисциплина чувств и полное отсутствие эгоизма у этого человека позволяют ему любить Вас, а Вам так злоупотреблять его любовью... Другой бы сам никогда этого не простил, даже если бы был внешне сдержан. Эта мелкая сеть бытового эгоизма близких людей по крупинкам набирается в целые горы... Если же такой эгоист умен, да еще если это женщина, да еще если эту женщину любят и она умеет быть обаятельной, то все устраивается таким тонким образом, что ее стараются даже мысленно не обвинять, а находят беспрестанные основания для ее именно таких исключительных нужд и прав. И даже не замечают, что создается род особой диктатуры, наиболее трудной для человека – диктатуры над душой, над мыслями. Должна Вам сказать, что снаружи все выглядит очень хорошо, сердечно, любовно и семейно... Но мне было достаточно пробыть с Вами обоими месяц и теперь побыть у Вас один раз в доме, чтоб сказать уже окончательно... в этой семье – женщина, мать, тетка, хозяйка – умный эгоистический диктатор. ... что касается оптимизма, то... это оптимизм человека, который ... всегда был защищен от жизненных бурь, оптимизм избалованного существа... который никогда не способен на длительную, в безвестности, молчаливую, не рассчитывающую никогда ни на какую благодарность, – самоотверженность ради дела или человека. ... Вы очень много волнуетесь, что муж Ваш огорчен отсутствием денег. Вы очень страдаете, что он переутомляется работой, на Ваших глазах Ваше беспокойство усилено его недавней болезнью, которая его ослабила. Вы очень настаиваете, чтоб он работал поменьше, и уговариваете его не работать ради денег. Но... ничего не делается, чтоб сократить расходы. Вы держите две прислуги, хотя Вы целый день дома, у Вас прекрасное воспитание. Вы хозяйка, и в доме взрослая 18-летняя девушка. Вы не даете себе труда удерживать страсть к внезапным тратам, без которых можно обойтись... Подумайте только, ведь тогда сразу отпадает

необходимость ломать голову о деньгах и, несомненно, потом брать спешную работу, чтоб восстановить нарушенный бюджет... Что ж Вы огорчаетесь, что этот человек ломает голову, где достать денег. Будете страдать и даже плакать, когда он засядет опять за стол и будет писать сверхскоростными темпами роман или десяток не нужных ему статей, а Вы будете экономить на редакции. Неужели Вы не видите, Вы, человек образованный, с тонким литературным чутьем и вкусом, любящий талант Вашего мужа, неужели Вы не видите, что на его последней работе [роман «Флаги на башнях»] лежат следы спешки? То, что я говорю Вам, я в свое время поняла и в себе самой, и в людях, мне близких, разобралась. Тряпки – для жен, а не для мужей – [мне] стали нравиться прошлогодние платья. Ему по натуре – легче все давать, труднее – отказывать».

Листа цього адресату так відправлено й не було.

У ці ж дні вона занотовує до свого щоденника: «Макаренко – настоящий подлинный мастер, крупнейший мастер. Писатель он очень талантливый, но педагог он просто гениальный. По-моему, у нас либо этого не понимают, либо он не попал в орбиту настоящего внимания, либо ему не вполне доверяют. А жаль. Макаренко настолько талантлив, что он может сделать все, что захочет. Например, скажу такую дикость – он мог бы воспитать ярых белогвардейцев, если б поставил бы себе это задачей, мог воспитать так же, как он воспитал настоящих большевиков. На эту воспитанную им молодежь Советская власть может положиться... Макаренко по-настоящему может быть увлечен теми возможностями, которые дает революция... Не случайно, что он проявился в советской системе... Макаренко – такой человек, которому надо оказать полное доверие, и он даст пышнейший цвет, оплатит тысячекратной пользой. Дело с образованием детей у нас поставлено механически, но еще туда-сюда – сносно, но дело с воспитанием – просто плохо. А принимая во внимание, что дети в такие периоды, как теперь переживает страна, особенно нуждаются в правильной системе, то я просто не могу спокойно думать,

что Макаренко сидит в Союзе писателей и делает бесконечную грудку нелепой работы, которую он пытается наполнить своей добросовестностью и смыслом, и что ему не удастся, потому что перевоспитывать писателей гораздо труднее, чем воспитывать детей, даже 50 миллионов детей. И вот он занимается этим, вместо того, чтоб двинуть его на его природную работу, без которой он тоскует. Я уже избегаю с ним говорить на эту тему, потому что он при всем его самообладании плакал опять прошлый раз, как стал говорить о работе... Тут он увлекся и стал рассказывать, что бы он сделал. У меня дух захватило. Он предполагает проникновение через школу в быт всего квартала города. Он говорит, что "у меня все родители и не родители-пьяницы будут на учете, через год максимум – все население этого района, которому принадлежит школа, узнать будет нельзя. Во дворах будет чистота. Родители будут в школу бегать не только по поводу детей, но и вообще по всем поводам. Школа сделается очагом культурных сил района; люди, живущие в этом районе, будут честнее на своих службах работать и т. п. и т. д.". А главное, что он это действительно может сделать. Он может даже педагогов заставить работать не так, как они работают теперь. О боже, что сделать, чтоб Сталин о нем узнал так, как надо? А главное что? Понятно, что поколение, сидящее сейчас на школьных скамьях, должно вместе с букварем изучать винтовку и всасывать дисциплину как материнское молоко. У нас это уже поняли и делают – эти военные школы. ...Но сделать все-таки по-настоящему мог бы Макаренко как никто...ему тяжело, сил у него много, организационный зуд колоссальный, а на писательском подножном корму ему скучно...у меня сердце сжимается от страха – он может умереть, но он будет счастлив, а теперь он мучается» [із записів у щоденнику М. Барської (жовтень 1938 р.)].

Драматизм їхніх стосунків полягав ще й у тому, що Маргарита Барська змушена була продовжувати свою боротьбу, використовуючи і Його авторитет. У ці ж рокові для себе дні вона йде на відчайдушний крок – пише

листи Й.Сталіну: «За цей час, що я борюся за право, яке у мене відбрано, працювати у сфері, якій я присвятила себе, я продовжувала працювати...я написала сценарій разом з письменником Макаренком... але не мій стаж сценариста, більший ніж мій режисерський стаж, ні авторитет Макаренка, що бажав співпрацювати зі мною, виявилися нічого не вартими...Сценарій з моїм прізвищем у співавторстві з Макаренко відхилено. З ним дають згоду підписати будь-який контракт, але без моєї участі... Звинувачення, яке мені було висунуто про моє знайомство з Радеком і можливо, що під його впливом "я зробила троцькістську картину". З Радеком дійсно була знайома, але ніякої контрреволюційної картини, ні під впливом когось я не робила» (лист від 9 вересня 1938 р.). / «"Если на нас надавит высшая инстанция, то мы сделаем для вас исключение и работу дадим, а если нет, то ничего сделать не можем". Это после того, как он в разговоре несколько раз в разных формах сказал, что считает меня работником высокого уровня. Что же делать, т. Сталин, когда придется опять обращаться к Вам. Мне не к кому больше обращаться, да я и не верю больше в помощь, кроме как от Вас. 10/X – 38 г.». Але відповіді не надійшло.

Під час лікування у Кисловодську (з кінця жовтня до кінця листопада 1938 р.) кохання двох сердець знову набуває для Антона Семеновича звичної форми – листів й телеграм. Із листа Маргарити до Антона Семеновича: «Здравствуйте, Антон Семенович! Если бы Вы знали, какое внутренне затруднение испытываю я в связи с получением Вашего письма и телеграмм. Откровенно: я даже не знаю, как Вам писать и о чем. Дело не в том, что, как Вы пишете, Вы "врываешься в мою жизнь сейчас, когда мне не до этого", а дело гораздо хуже обстоит: мне кажется, что я сама не знаю, "до чего" же мне сейчас. Для меня сейчас "распалась связь времени", а потому, верно, распались какие-то душевные скрепы, без которых человеку невозможно испытывать нормальные чувства любви, благодарность, нежность и пр., т. е. все то хорошее и человеческое, без чего человек не человек. Мне неприятно обнажать

перед Вами внутреннюю жизнь. Но я понимаю, что если на Ваше, такое сердечное, искреннее, полное подкупающего чувства письмо, что если на такое письмо нельзя ответить тем же, то надо, по крайней мере, быть правдивой, чтоб не обидеть Вас холодностью, которой Вы не заслуживаете. Если б я могла испытывать грусть, то мне было бы очень грустно. Грустно потому, что на такие письма, как Ваше, надо, чтобы в жизни было так, чтоб ответить тем же, и тогда счастливый конец. Либо надо написать: я не люблю Вас так, как Вы бы этого хотели, и полюбить Вас таким чувством, как Вы этого заслуживаете, я тоже не смогу. И это знаю. Первого я не могу написать потому, что ни Вам, ни мне не нужна ложь, даже филантропическая, в лучшем значении этого слова. А второе мне как-то боязно писать (хотя я уже написала). Нехорошо самой на душе хлопать этаким безнадежным молотком по лучшему, что есть в человеке. Тем более, когда я думаю, что я не заслуживаю Вашего самоотверженного и полноценного чувства, раз сама не способна на такое. Кажется, что из всех чувств я способна только на эгоистические – мне было бы жаль лишиться Вашей дружбы. Обычно принято думать, что настоящей дружбы между мужчиной и женщиной не может быть, потому, мол, де, что всему помеха – любовь, а это, мол, де, значит, что дружба "не бескорыстна". Я всю жизнь считала, что самая чистейшая, бескорыстная, лучшая дружба – это как раз такая, которая происходит от любви, но, правда, от такой любви, в которую человек вкладывает все лучшее, что в нем накопилось за жизнь. ...Я Вам верю... Я особенно дорожу и сознаю значение доверия. Особенно теперь, когда вероломство во всем и всюду наделало такие страшные разрушения. Мы все по разным причинам, в той или иной степени, больны этим – боязнь верить собственным глазам и ушам, а не то что словам. Я же верю гораздо большему, чем Ваши слова, я верю в способность Вашей природы к подлинному чувству, которое облагораживает и освежает сердце. Вам вовсе незачем так постоянно уверять меня в том, что Ваше чувство – настоящее и подлинное, а не ферлакурская [устар., от франц. faire

la cour – ухаживать за женщиной; ферлакур – повеса, ловелас, ухажер. – Г. Х.] затея. Если бы я думала что-либо в этом роде, то я бы Вас, конечно, не прокляла, но у меня хватило бы слов, чтоб отшутиться, и во всяком случае, у меня не появилась бы та серьезность, и внимательность, и желание говорить на тему, где неизбежно скажешь такие серьезные слова, как "Ваше чувство". Но я думаю, что нам с Вами никогда не следует больше говорить на эту тему. Я вообще считаю, что эта тема – для чувств, мыслей и поведения, а не для разговоров. Это письмо я пишу Вам потому, что я ни в коем случае не чувствую призвания ни к какому "вампиризму", т. е. ко всей этой мелкой и нечистой игре на железах внутренней секреции, которую почему-то принято считать "женственностью". Написала же еще потому, что считаю действительно нужным быть правильной с Вами, что достойно и Вас, и меня. Люди мы взрослые, испорченные, но хорошие. И еще потому, что у меня не хватит мужества сказать Вам это, скажу же, когда Вы придете ко мне по приезду. Я, конечно же, знаю, что Вы приедете в том счастливо-агрессивном сердечном состоянии, которое я сама в себе люблю. И которое считаю особенно привлекательным мужским даром. И намечали Вы там, наверно, что хотели. А мне хочется встретить Вас приветливо и дружелюбно. А в то же время я и боюсь, что это и окажется впоследствии недобросовестно (или Вы так подумаете). Тут, в Москве, мы с Вами виделись почти каждый день, и я отлично понимаю, что мешала Вам мечтать и поливала душем из сухарей все, что Вы приносили ко мне, и что вообще-то между людьми совсем сухарного душа не заслуживает, а наоборот. Но что же делать, когда я не могу? А там за месяц я Вам не помешаю, и за отсутствием такового охладительного аппарата, как я, и [благодаря] Вашей вполне нормальной мужской психике (которую я ничуть не осуждаю) Вы приедете таким, что я буду чувствовать себя с Вами противоречиво и трудно, и испорчу Вам настроение в первые дни приезда в Москву. А мне вот как раз-то этого не хочется. А хочется так, чтоб и настроения не испортить, но чтоб и полная ясность была (вот

как в этом письме). И как это сделать, я не знаю, и думаю, что написала плохо и не так, и жалею, что в отношениях людей нет такого же точного прибора, как тормоза. Одним словом, чтоб при любом безрадостном и плохом положении было все-таки получше, а не похуже... У меня спокойная душа, я уверена, что я не катастрофа в Вашей жизни. Может быть даже, что Вы после этого письма проснетесь на другой день и с удовольствием скажете себе: выздоровел! А если скажете это с грустью, то это будет значить, что Вы принадлежите к той части человечества, которая больше дорожит возможностью для себя испытать чувство самому, чем удовольствие от чувства к себе. Я, например, принадлежу к этой части и горжусь этим. Самое главное в этом – каким окажетесь Вы.. Мне, во всяком случае, больше охотно, чтоб отношения наши с Вами были легкими без притворства. А я последнее время, перед Вашим отъездом, уже не могла этого. И, не видя никакой другой возможности, сказала Вам, чтоб Вы уезжали. Поэтому не думайте, что Вы были неделикатны и "врывались", как Вы говорили перед отъездом и как пишете. Если и было "врывательство", то оно было проникнуто искренним желанием сделать для меня все лучшее и было дружеским... Всех благ Вам. Маргарита. 1938 г.» (лист без даты, ймовірно, початок листопада 1938 р.). У відповідь 8 листопада 1938. Антон Семенович пише такого листа: «Дорогая Маргарита Александровна! С праздником, с праздником! Замечательным праздничным подарком могло бы быть Ваше письмо, а в нем для этого много прелестных строчек, но потом Вы прибавили и много гадостей, пакостей, зловредных, паквильных. Не могу не рычать и не ругаться... Не хочу вдаваться в частности, но возмущаюсь вообще искажением перспективы. В своих педагогических доводах я всегда настаивал на необходимости воспитывать способность ориентировки. Как же обидно у своих друзей вместо этой способности наблюдать зияющий провал! Да еще у каких друзей? У таких умных, талантливых и широких, как Вы. Для ориентировки нужен прежде всего вкус, и у Вас его до черта, почему же все-таки Вы пишете: ..."и

не очень безобразная смерть". Какая чушь, простите! Разве о смерти можно думать в порядке плана? Мы, люди, имеем неумеренный аппетит к пошлости: нам хочется всегда счастья, благополучия, тишины, душевного покоя, нам не нравится, когда болит зуб или когда болит душа. Только в литературе мы наслаждаемся человеческими ценностями. А если такая ценность свалилась на нашу живую голову, мы начинаем скулить. Вы одарены ценностью в совершенно избыточном порядке: у Вас личность, требование к жизни, страсть и нетерпение, философски потревоженные корни, столкновения, удачи и неудачи, очарования, разочарования, талант и блеск, а Вы недовольны. Вам пришлось подмести комнату, между нами говоря – единственная работа, которая меня привлекает. Я очень жалею, что я не служу подметальщиком на вокзале.... Ну, довольно мудрости. Поверьте, ничего не может быть пошлее, чем жизнь в санатории. Это пошлость, доведенная до гениальной отвратительности. Влезать в ванну, в которую в день влезает 30 человек, а ванна помещается среди 200 таких же ванн – это полное уничтожение человека. Каждая "личность" при этом топорщится и пищит: "Почему температура 34, когда нужно 35", каждая личность уверена, что ошибка даже на 1 колеблет вселенную, а обслуживающий персонал со скукой пропускает в сутки несколько тысяч таких личностей, и где-нибудь в Москве, в каком-нибудь Курупре [Курортном управлении.] сидит такой мелкий, облезлый и полуживой человечешко и выписывает: "средний процент отрицательного действия нарзана по наблюдению в 5 000 000 случаев равняется...". Видите, какая похабщина, а люди стремятся к ней и платят за нее деньги. И к таким паскудным вещам они стремятся всегда, растеривая лучшие свои божественные атрибуты. В этом, и только в этом, заключается кризис человечества. И поэтому так высок подвиг, но еще выше его та сложная, невиданная глазу, будничная симфония, которая выпадает на долю отдельных людей в хорошие минуты. Я, кажется, уже имел честь рекомендовать Вам "Голод" Гамсуна. Это самая замечательная книга, в особенности, если не

придираться к отдельным местам. Я, параллельно с Вами, увлекаюсь мемуарами. Прочитал Бюлова, германского рейхсканцлера. Он замечательно характеризует Николая II – "человек равнодушный". Теперь читаю дневник цензора Никитенко – есть места чарующие. Ваши четыре "жадности" очень мне нравятся – страшно мне нравятся. Они замечательно показывают, какой Вы здоровый и жизнерадостный Человек, просто завидую. Я очень хорошо Вас понимаю. И у меня самое страстное, самое заповедное желание побывать в каком-нибудь "Никарагуа", погулять по "Огненной земле", прокатиться в машине через Америку. Я только в Сибири не хочу быть – не нравится. Я потому и завидую англичанам, что они могут, не выправляя заграничного паспорта, сесть на пароход, как мы на речной трамвай, и съездить в Австралию или Канаду. Шикарно. И когда прогремит всемирная Революция, я обязательно буду путешествовать... От всего сердца, старого, опытного, мудрого сердца, желаю Вам хорошего святого беспокойства и насильственной улыбки. И пусть Вас никто никогда не жалеет, – признак большого к Вам уважения. Самый лучший букет – нежность безжалостности. Ваш А.» (із листа А.Макаренка).

«Вам даровано цінності, яких бракує іншим: Ви особистість, вимогливість до життя, пристрасть і нетерплячість, філософсько стурбоване коріння, сутички, успіхи й неспіхи, обожнення і розчарування, талант, а Ви недоволені. Від усього серця, старого, досвідченого, мудрого зичу Вам доброї святості турботи і посмішки, хоч через силу. І нехай ніхто й ніколи Вас не жаліє – знак найбільшої поваги до Вас. Найкращий букет – ніжність без жалю. Ваш А. Кісловодськ. 8.XI -38» (із телеграми А. Макаренка).

«Ще раз звіртеся з законами прекрасного і Ви зможете усвідомити яким прекрасним є наше життя, а дрібнички варто любити – навіть найнеприємніше. Замовляю Вам мільйон термінового виготовлення – посмішок незвичайних... Щастя поруч з Вами. Ваш друг. 16 листопада 1938 року» (із телеграми А.Макаренка).

Крім листів, Маргарита Барська продовжує сповіді у своєму щоденнику: «У Макаренку нужно учиться любовно смотреть на людей. Он радуется в человеке всему хорошему, начиная от внешности, маленькой повадки, до больших душевных качеств. Для Макаренку та же особенность и умение, что и у Горького — порадовать читателя словом, тем, КАК сказана та или иная мысль (хоть тут и тени формалистического гурманства словом нет). И хорошо еще в этом то, что у Горького эти неожиданные и волнующие сочетания слов сделаны из старых, всем известных слов; и у Макаренку из всех известных слов сделаны неожиданные и новые сочетания. Но у Горького словарь общеупотребительный человека предыдущего поколения, а у Макаренку это общеупотребительный словарь человека революции, сегодняшнего. Поэтому от его сочетаний в словах то и дело то усмехнешься, то взволнуешься, и всегда весело, что так ново, скупно и точно определено явление всеми известными словами. У него есць внезапные, тоненькие и колкие, как иголки, штрихи, [он] несколькими словами обрисует какую-нибудь повадку, присущую человеку, и сразу создается внешний образ.... Кажется, никто из наших писателей не пишет так откровенно от своего лица и никто так много не употребляет местоимение "я". Но в этом нет ни йоты никакого человеческого яканья или писательской навязчивости (что, например, раздражает у Тургенева). Просто у Макаренку это потому, что он органически, всеми порами, сплетен с жизнью и с людьми, которых он описывает. Не умею найти сравнения, но, например, так: стоит прекрасное сильное дерево, корни оно глубоко запустило в землю, боками этих корней оно чувствует и червяка в земле, и крота, который угнездился под каким-ниб[удь] коленом. Ствол его обнимается воздухом, под корой личинки, на коре мох с северной стороны. Крона вонзилась в воздух, листья, как котятка, ласкаются с ветром. На них и свет, и тени при поворотах. На ветвях птицы в гнездах, на цветах мошки, от солнца выступает смола и пахнет. Он всеми проявлениями жизни окружен и на все отвечает. В дупле у него белка вывела детенышей. Разве

можно сказать, что этот дуб "ячествует", так показывая жизнь через себя самого? Конечно, нет. Потому что жизнь со всеми ее проявлениями больше этого дуба, а он только отчетливо хорошо ее преломляет в самом себе, будучи сам ее частью... Так, когда человек непрерывно ощущает свою органическую связанность со всеми явлениями жизни и в то время понимает соотношение масштабов, он полон достоинства и права так говорить "я", как говорит [...]» [із записів у щоденнику М. Барської (грудень 1938 р. – січень 1939 р.)].

Першого квітня 1939-го року Антон Семенович Макаренко поїхав, з приміського Будинку творчості Літфонду, з переробленим сценарієм до Москви, на кінофабрику. На станції Голіціно Білорусько-Балтійської залізниці, у вагоні електрички, що мала відправлятися, йому несподівано стало зле. Через кілька хвилин А.С.Макаренко помер. Лікар констатував раптову смерть від розриву серцевого м'яза. У буквальному сенсі його серце розірвалося на дві половини, мов яблуко. Інфаркт міокарда, як тепер називають розрив серця, іноді розвивається саме так: капіляри лопаються на стінці серцевого шлуночка один за одним і, врешті, вся поверхня серця являє собою один гігантський застиглий і нерухомий синець, а потім здорова й пульсуюча частина м'яза скорочується й розриває уражену стінку на дві частини.

У руках у Макаренку був рукопис кіносценарію. Останні слова, які він вимовив, були: «Я письменник Макаренко». Антону Семеновичу виповнився лише 51 рік. І хоча він написав понад 150 творів (романи, повість, оповідання, п'єси, сценарії, науково-публіцистичні статті тощо), але залишилися безліч незакінчених та лише розпочатих літературних творів, а найприкріше – так і не була написана головна книга усього життя педагога, «Методика виховного процесу», про яку він мріяв останні роки. Він багато ще міг би зробити.

«1 квітня нам зателефонувала Маргарита, що плакала ридаючи, і розповіла, що вранці, у вагоні електрички помер Антон Семенович, що він встиг перед смертю назвати своє

прізвище... розпочалась остання сторінка її життя... Маргарита розповідала, що на похорони зі всієї країни приїхали його вихованці-колоністи... всі вони здобули професію... працювали і добрим словом згадували Антона Семеновича... через деякий час нам зателефонував один приятель і запитав чи нам відомо, що сталося з Барською... ми швидко зателефонували її матері і дізнались страшну новину – Маргарита загинула... одного дня, вона попросивши матір сходити за ліками в аптеку, сама пішла до сусіднього під'їзду і з шостого поверху кинулась вниз... але смерть не настала миттєво – вона ще декілька годин страждала...» (В. Адуева. «Об одной судьбе и таланте»).

Про значення Антона Семеновича у житті Маргарити Барської свідчить один з останніх записів у її щоденнику: «Есть люди, с которыми не вяжется представление о смерти. Это люди гражданского творческого жизненного наполнения. Таким был Макаренко. Сказать о таком человеке "был" – это нестерпимо больно. Чтобы почувствовать горечь потери, надо знать и ценить то, чем обладаешь в полную меру, когда оно есть. "Голова выпила кровь из сердца", но в голове кровь сердца. Стрекозел. У него тоже маленькая, легкая рука. Эти люди с такими руками, какая у них чувствительная нежная хватка... Я ему сказала, что "Поэма" может меня организовать и наладить душу в любой мрачный момент. Если я иногда летела в пропасть, чуть не [в] безнадежность, стоило открыть на любом месте, и я буквально заново хотела жить и делать. Он при этом схватил книгу с полки и говорит: – Ну в чем же дело, давайте сейчас прочтем что-нибудь, раз это единственное действенное лекарство. А я ему ответила: – Что я, с ума сошла, что ли? Когда вы здесь живой, вы на меня тратите столько же таланта, как на "Поэму", и результаты вполне хороши. Я говорю о том времени, когда я вас не знала, и теперь только в том одном случае, когда вы надолго уехали, и мне смертная скука стала в какой-то день. Не от того, что вас сию минуту нет, а от того, что нам с вами вот и придется друг друга в какой-то мере всегда лишаться».

І ще одна нотатка: «Флакон духов, подарений в Ялте. Душилась редко, целый год, бессознательно, тогда, когда его долго не было, скучала. Смерть. В[о] флаконе осталась одна треть, запах пережил человека. Через год опять в Ялте, вспомнить разговор у балюстрада».

На жаль, смерть її Антона стала для Маргарити Барської ударом, який вона так і не змогла пережити. Вона полишилась самотньою – без роботи, яка їй приносила задоволення, без надії взагалі повернутись до улюбленої справи – кінематографа, від жаху майбутнього, що наближалось, відчуття неминучості жахливої війни, з палким бажанням забути і не згадувати, не пам'ятати і не сприймати. Саме усвідомлення свого стану її і вбило. Хоча були обставини, був і той негідник, що відібрав у неї останні душевні сили, підштовхнувши до останнього рокового кроку... 29 липня 1939 р. вона зробила свій останній крок у відчинене вікно, з 5 поверху. Смерть ще довго не хотіла її забрати з собою. Вона тяжко і боляче полишала цей суєтний світ, який приніс їй не тільки кохання та радість, а і страждання, непорозуміння і зраду.

Так закінчилась остання історія кохання із життя А.С.Макаренка – як випадково перерваний політ, як пісня, котру обірвано на високій ноті.

«Закохатись у чергову жінку, яка траплялась у нього на життєвому шляху, Антону Семеновичу нічого вартувало, – відмічає Михайло Савич Фонотов у книзі «Времена Антона. (Судьба и педагогика А.С. Макаренко. Свободные размышления)». – А ось отримати взаємність будь-якої з них – для Антона Семеновича було подією космічного масштабу, епохальною подією, яка своїм значенням піднімала його світосприйняття до координат Вічності. І тоді Земна куля йому здавалась такою маленькою, тим більше, через таке сприйняття всього – і саме його «Макарінківське подвижництво» (на цій малій до смішного земній кулі) здавалося йому таким мізерно не значним і невартим уваги з погляду вічності у масштабах Макрокосмосу. Але ми, нащадки, перебуваємо у не такому екзальтова-

ному стані, і через десятиліття, що відділяють наш час від його епохи, можемо, на відміну від самого педагога-експериментатора, гідно оцінити **ВЕЛИКИЙ ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ АНТОНА СЕМЕНОВИЧА МАКАРЕНКА**».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антон Макаренко // Видатні постаті в історії України ХХ ст. – К., 2011. – С. 234–236.
2. Антон Семенович Макаренко // 22 видатних українських педагогі. – К., 2004. – С. 504–529.
3. Біленька О. Майстерня педагогічного досвіду Антона Макаренка / О. Біленька // Зоря Полтавщини. – 2015. – 1 верес. – С. 5.
4. Буйда О. Український педагог-новатор, письменник Антон Макаренко: (до 125-річчя від дня народження А. С. Макаренка) / О. Буйда // Шкільна бібліотека. – 2013. – № 3–4. – С. 24–25.
5. Васевич А. Геній української і світової педагогіки: до 125-річчя А. С. Макаренка / А. Васевич // Зоря Полтавщини. – 2013. – 12 берез. – С. 2.
6. Волошина В. Світ визнав Макаренка педагогом-класиком, а у нас його прозвали "отаманом ватаги". Починаючи з 1950-х років день народження Макаренка світова педагогічна громадськість відзначає щорічно / В. Волошина // Вечірня Полтава. – 2008. – 13 берез. – 2-3 (вкл.).
7. Гармаш В. Зодчий людських душ: (до 120-річчя від дня народження А. С. Макаренка (1888-1939) / В. Гармаш // Край. – 2008. – № 47 (берез.) – С. 18–19.
8. Говорун Ю. До питання про педагогічну діяльність А. С. Макаренка у 1920-х рр. на Полтавщині / Ю. Говорун // Край. – 2013. – № 108 (квіт.). – С. 10–11.
9. Гончар О. Гордість вітчизняної педагогіки Антон Макаренко / О. Гончар // Історія України. – 2009. – №11 (берез.). – С. 5–8.
10. Єфанов М. Справжній вчитель. У 2013 році виповнилося 125 років з дня народження видатного Вчителя, науковця, письменника – Антона Семеновича Макаренка / М. Єфанов // Край. – 2014. – № 118 (лют.). – С. 12–14.
11. Коваленко О. Макаренко: свій серед чужих, чужий серед своїх? / О. Коваленко // Освіта Укра-

їни. – 2012. – 18 черв. – С. 16.

12. Кухар Л. Інженер людських душ / Л. А. Кухар // Календар знаменних і пам'ятних дат. – К., 2008. – №1. – С. 80–89.
13. Макаренко Антон Семенович: [з 1901 р. жив у Крюкові на Полтавщині] // Альманах пошани й визнання Полтавщини. – Полтава, 2003. – С. 122–123.
14. Матяшова З. Слабке серце врятувало велике серце: 72 роки тому несподівано обірвалося життя педагога Антона Макаренка / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2011. – 1 квіт. – С. 18.
15. Матяшова З. У Трибах і Ковалівці гартувався педагогічний хист Антона Макаренка: 31 90 років тому було створено колонію ім. Максима Горького / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2010. – 22 жовт. – С. 14.
16. Петровський В. В. Солодкі захоплення педагога-чекіста (А. Макаренко) / В. В. Петровський // Історія України: заборонені кохання: Особистості. Долі. Почуття / В. В. Петровський. – Харків, 2010. – С. 221–232.
17. Семененко В. И. Не надо слов... (А. С. Макаренко) / В. И. Семененко // Неизвестная любовь известных украинцев / В. И. Семененко – Харков, 2010. – С. 78–84.
18. Салімонович Л. Метод люблячого "тирана" / Л. Салімонович // Україна молода. – 2013. – 13 берез. – С. 9.
19. Труш Н. Антон Макаренко відбив дружину у священика, але покинув її, бо та завела десять котів / Н. Труш // Коло. – 2015. – 1–7 жовт. – С. 12.
20. Убийвовк Л. Вихованці А. С. Макаренка в роки Другої Світової війни / Л. Убийвовк // Край. – 2005. – № 17 (верес.). – С. 15–18.
21. Чернов А. "У мене в кишені був револьвер" (Антон Семенович Макаренко) / А. Чернов // Край. – 2013. – № 111 (лип.). – С. 20–22.
22. Ярмаченко М. Макаренко Антон Семенович (13.03.1888, м. Білопілья Сумської обл. – 01.04.1939, м. Москва) – педагог-новатор, письменник / М. Ярмаченко // Енциклопедія освіти. – К., 2008. – С. 471–472.